УДК 4.79+418

О. Ф. Немировська

ЕКСПАНСІЯ ІНВЕКТИВИ ТА ЗНИЖЕНОЇ ЛЕКСИКИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПРИЧИНИ І ТЕНДЕНЦІЇ

Статья посвящена исследованию общественных, социальных и лингвистических факторов проникновения инвективы в словарный состав современного украинского языка.

Ключевые слова: *жаргон, общеупотребительная лексика, сниженная лексика, инвективная лексика, языковой дискурс, сленг.*

The article deals with the social and linguistic factors of penetrate of the invectives into the vocabulary of the Ukrainian language.

Keywords*: the jargon, the current vocabulary, the degrade vocabulary, the invectives vocabulary, the language discourse, the slang.*

Проблема інвективізації набуває в наш час все більшої значущості у мовній комунікації. Питання, пов'язані з даним явищем, є сьогодні об'єктом прискіпливої уваги юристів, філологів, психологів, етно-, соціо-, психолінгвістів, медиків (О. М. Бикова, Х. Ф. Даньковський, Н. Д. Голев, А. А. Гоменюк, В. І. Жельвіс, О. П. Сковородников, С. В. Форманова, Б. Я. Шаріфулін). Однак причини виникнення, механізми інвективізації та наслідки активного проникнення інвективи в сучасні східнослов'янські мови досліджені ще недостатньо.

Актуальним для сучасної інвектології є питання про вмотивованість експансії інвективи та зниженої лексики у сферу загальнонародної мови. На думку багатьох дослідників, це пов'язане із зміною соціально-економічної формації, зняттям заборон та штучних табу, розкріпаченням людської свідомості.

Отже, **предметом** дослідження є вплив соціально-економічних чинників на поширення зниженої та інвективної лексики, їхнє місце у сучасному мовному дискурсі, **метою** –демонстрація впливу зазначених чинників на структурно-семантичні зміни та активну інвективі-

 © Немировська О. Ф., 2011

зацію словникового складу української мови. Поставлена мета визначила наступні **завдання**: 1) продемонструвати напрямки проникнення інвективи у мовний простір; 2) визначити специфіку актуалізації жаргонних значень у семантичній структурі загальновживаних слів; 3) довести вплив комунікативної ситуації як одну з причин поширення зниженої та інвективної лексики.

Кінець XX — початок XXI століття характеризується інтенсивним розширенням сфери використання зниженої та інвективної лексики в українській літературній мові. Починаючи з другої половини вісімдесятих років провідні мовні дискурси переходять у нову якість, формуючи абсолютно новий дискурс — агресивний, риторичний, що актуалізує в мові функцію впливу і, отже, вимагає в мові, з одного боку, нових форм для старих значень, а з іншого — переосмислення лексем, що існують у мові, витіснення з них старого значення і заміни його новим. Даний процес відбувається у кількох напрямках, головний з яких характеризується інтенсивною жаргонізацією та згрубілістю слововживання.

Помітною тенденцією у перебудові сучасної української мови і, перш за все, її стилістичної системи є перехід жаргонних лексем і значень у сферу загальновживаної лексики. Цей процес набуває масового характеру; в його основі лежить "стійкий етнічний стереотип, який акумулює сукупність етнокультурних уявлень про шляхи видозміни соціального "портрету" [1:20] суспільства у негативному напрямі. Численні групові соціальні і професійні жаргони, що раніше малу обмежену сферу вживання, вступаючи в активну взаємодію з кодифікованою літературною та розмовною мовою і просторіччям, призводять до появи специфічного шару української лексики — загальнонаціонального жаргону, або сленгу.

Сьогодні у загальновживаній мові широко використовуються слова, що ледь виходили за межі уживання окремих соціальних груп. Так, у повсякденне життя увійшли лексеми *братва* (кримінальне угрупування), *децил* (небагато), *жмурик* (труп), *канати* (іти), *кемарити* (спати, відпочивати), *лажа* (щось фальшиве, яке не відповідає дійсності), *мази* (обставини), *малява* (лист, записка), *менжа* (страх), *менжуватися* (відчувати страх), *опарафинитися* (осоромитися), *чмо* (інвектива) та ін.

Інвективна лексика, з т. з. семантики та емоційної наповнюваності, є унікальним лексичним шаром будь-якої мови. Унікальність її семантики міститься переважно у конотативній та емоційно-експресивній спрямованості. "Інвективна функція мови є однією з

її природних функцій, що нерозривно пов'язана з можливістю (і життєвою необхідністю) творчого використання слова" [2:44]. Цим і пояснюється вражаюча живучість подібних лексем та їхня здатність до експансії. Характерним сьогодні є активне використання жаргону та інвективи навіть у публічному мовленні; вони інтенсивно переходять у загальновживану мову і осмислюються як такі, що можуть уживатися в соціумі. Так, менеджер солідної фірми під час критики своїх колег ужила в мовленні вислів "*напороли боків*" (зробили щось не до ладу), пообіцяла, що вона їх "*розчохлить*" (викриє) перед власником фірми. Таким чином, сучасний мовний простір заповнюється новими, з т. з. стилістичної приналежності, лексемами та стійкими висловами, що стають загальновживаним сленгом.

Ще ширше виявляє себе процес актуалізації у семантичній структурі слів, які вже існують у загальнонародній мові, жаргонних значень. Основне, традиційне значення поступово відходить на периферію, звичні слова починають сприйматися співвідносно зі зниженими, деградованими поняттями, хоча намір мовця може мати абсолютно інший напрям. Так, шкільні вчителі радять уникати у середовищі учнів уживання таких слів, як *баян*, *вафлі*, *скінчити* та ін. з метою уникнення негативних асоціацій, пов'язаних із стійким паралельним сприйняттям цих лексем у новому, негативному аспекті.

Українська мова кінця XX століття "збагачується" вагомим списком загальновідомих лексем, у яких традиційне значення витісняється новим, що прийшло із різних (кримінального, комерційного, молодіжного) та інших жаргонів: *базар* (*базарити*) — з'ясування стосунків, розмова; *баян* — шприц; *болт* — каблучка-печатка; *гасити* — бити до втрати свідомості; *гнати* — говорити неправду; *завалити*, *замочити* — вбити; *кинути* — обманути; *колоти* — змушувати когось до зізнання; *компот* — наркотична речовина; *наїзд* — претензії у категоричній формі; *опустити* — піддати різкій критиці; *півень* — інвектива; *прихід* — начало дії наркотичної речовини; *набити стрілу* — призначити зустріч; *терти* — розмовляти про справи, вирішувати питання під час бесіди; *щогол* — інвектива та ін.

Вплив жаргонної семантики є сьогодні настільки сильним, що на рівні суспільної свідомості починають переосмислюватися лексичні норми загальновживаної мови. Так, сьогодні достатньо широке коло людей (в основному, чоловіки у віці від 20 до 50 років) уникають вживання лексеми *сісти* (їх можна навіть образити таким чином), віддаючи перевагу лексемі *присісти*, оскільки, відповідно до їхніх уявлень,

сідають у в'язницю, а на стілець, крісло — *присідають*. Подібних прикладів досить багато.

Нині у сучасній українській лексиці спостерігається також інтенсивне розповсюдження усічених слів, які відрізняються від повних загальновживаних лексем новою якістю — чітко вираженою зниженістю. Дані лексеми утворені шляхом яскраво вираженого порушення традиційних словотвірних механізмів; усічення коренів практично відбувається довільно: *азер* (азербайджанець); *Афган* (Афганістан); *дисер* (дисертація); *мент* (міліціонер); *хрон* (хронічно хвора людина); *опер* (оперативник) та ін. Причому ефект зниженості нових слів виникає не просто внаслідок скорочення матеріальної оболонки базового слова (як відомо, морфологічний спосіб словотворення за участю нульового суфікса є широко розповсюдженим в українській мові). В даному випадку важливим стилеутворюючим, знижуючим засобом є саме навмисна нестандартність, відсутність словотвірної закономірності в акті усічення лексеми.

Отже, сьогодні спостерігається якісно новий етап у розповсюдженні інвективної лексики. Матірна лайка завжди посідала суттєве місце у мовній свідомості східнослов'янських народів [3:68], однак новітні дослідження свідчать про її нечувану раніше експансію.

Зазначені інтенсивні модифікації української мови кінця XX — початку XIX століття актуалізують потребу з'ясування факторів, що сприяють даному процесу.

З одного боку, активізацію української зниженої лексики в сучасному українському мовленні слід розглядати в контексті внутрішнього закономірного розвитку національної мови та його ядра — літературної мови. "Історична еволюція будь-якої літературної мови може бути представлена як низка послідовних знижень, варваризацій (...) як низка концентричних розгортань" [4:176]. Можливо, дія закону економії мовленнєвих зусиль, що змушує використовувати коротші за формою і місткіші за смислом експресивні лексичні одиниці, а також дія закону аналогії, який спрощує, універсалізує лексичний, словотвірний та інші системні рівні мови, виникаючи на низьких функціонально-стилістичних етапах, з часом розповсюджується і на сферу загальновживаної мови.

Проте є очевидним, що провідним трансформатором сучасного українського дискурсу виступають екстралінгвістичні фактори.

Знижена лексика існувала в мові і до 1990-х років. Як зазначає М.Грачов [5:61], у XX столітті східнослов'янські мови тричі зазнавали

експансії знижених слів (зокрема арготизмів, тобто лексики декласованих елементів) та інших жаргонних лексичних одиниць. Це було пов'язане з глобальними історичними подіями, соціальними змінами, ідеологічними зламами: 10–20 роки — Перша світова війна, дві революції, громадянська війна, НЕП, що спричинилися до виникнення революційної та дрібнобуржуазної ідеології і, як наслідок, часткове зниження інтелектуального рівня в суспільстві, а звідси — зниження мовленнєвої культури та "збагачення" індивідуального словника окремих мовців за рахунок жаргону; 40–60-ті роки — Велика Вітчизняна війна, ідеологічні злами після 1956 року, "відлига"; в цей період відбуваються аналогічні трансформаційні процеси у загальнонародному словнику. Перетворення суспільно-економічних умов у 80–90 роки створили основу для сьогоднішніх трансформацій мови.

Зміна способу матеріального існування людей у сучасному пострадянському суспільстві потягла за собою зміну ідеологічної парадигми. Виникла необхідність самостійного створення свого суспільного статусу, а також потреба самоствердження у конкурентній боротьбі; актуалізувався страх суб'єкта перед оточуючою дійсністю. Характер соціальних відносин перетворився на своєрідну напружену діалогічність.

Зняття соціально-політичних заборон поширилося за інерцією і на сферу мови, проявляючись, зокрема, у вигляді ненормованого слововживання. У суспільстві активізувалися окремі соціальні групи (кримінальні, молодіжні, комерційні). Скасування цензури у ЗМІ призвело до втрати тоталітарним дискурсом штучної підтримки; ЗМІ сьогодні є активним апаратом впливу на суспільну, громадську свідомість, ареною "інформаційних війн". Впливовим допоміжним засобом для цього служать лексичні одиниці, що "використовуються у переносному значенні і слугують матеріалом для побудови нових метафоричних образів" [6:148], в т. ч. і зниженої, інвективної спрямованості.

У публіцистичному, політичному, художньому та інших видах дискурсу широко розробляються теми кримінальної, політичної боротьби, наркоманії та пиятики, сексу, проституції; у рекламних роликах активно використовуються раніше заборонені номінації, пов'язані з фізіологією людини (*критичні дні*, *сеча*, *прокладки*, *тампони*, *чоловічі / жіночі статеві проблеми* та ін.). Це зумовлено висуванням на перший план комерційних інтересів, сфери побуту, задоволення природних потреб людини.

Внаслідок цього мова в значній мірі перетворюється на засіб самоствердження суб'єкта в соціумі. Дискурс стає агресивним, мовленнєва поведінка деградує та активізується сугестивна функція мови.

Окрему увагу слід звернути на фактори інтенсивного розповсюдження інвективи у сучасному мовленні. Даний процес, на нашу думку, зумовлений кількома причинами.

Знижена лексика та інвектива активізувалася як закономірна реакція на невиправдане засилля високої, "парадної" лексики у мовному просторі періоду СРСР. Таким чином, вона є результатом реактивного зниження дискурсу і своєрідною відповіддю на тоталітарні тексти, які було сформовано невідповідно до реалій.

Лексеми-інвективи, будучи елементами "неофіційної" мови, сприймаються суб'єктами мовлення як одна з форм соціального протесту, тому в умовах політичної свободи суспільство виявило готовність до публічного використання нецензурної лексики, яка у певних соціальних прошарках і, головне, у певних ситуаціях втратила статус забороненої, "табуйованої".

У розмовному мовленні вживання інвектив продиктоване необхідністю емоційної розрядки. Брутальна лексика, завдяки своїй особливій ролі в мові, створює у процесі вживання потужний резонанс, реалізуючи тим самим експресивну функцію.

Інвективи уживаються також для забезпечення зв'язності розмовних текстів за умови нестачі в мовному арсеналі суб'єкта інших текстоутворюючих засобів. У цьому випадку табуйоване значення брутальних слів і виразів нівелюється, лексеми-інвективи найчастіше в тій чи іншій мірі редукуються (до форм *бля*, *на*, *в пальто* та ін.).

Дослідники соціальних діалектів підкреслюють суспільну відмежованість, замкнутість їх носіїв. Так, Е. М. Береговська, маючи на увазі молодіжний сленг, до сфери дослідження включає інформантів від 14 до 25 років. Основна частина носіїв молодіжного жаргону, за її спостереженнями, — це "хіпуючі" старшокласники і студенти [7:40]. Дослідники жаргонного наріччя виокремлюють високу частотність його використання у кримінальному та наближеному до нього середовищах.

Спостереження за уживанням зниженої та інвективної лексики дозволяють дійти висновку про досить широке коло його носіїв з різним соціальним статусом. Більшу частину (близько 50 %) складають десоціалізовані елементи: наркомани, носії кримінальної свідомості, молоді люди, що не знайшли свого місця в житті. Наступне місце по-

сідає молодь у віці від 14 до 30 років. При цьому її соціальний склад не є однорідним: у більшості це — школярі, студенти, іноді аспіранти й молоді викладачі вузів, що мають різний інтелектуальний та культурний рівень; менша частина — підприємці, продавці ринків. Останніми в цьому переліку виступають люди зрілого віку — працівники міліції, комерсанти, "офісні" працівники, робітники й службовці. У ЗМІ також спостерігаємо відповідні висловлювання відомих суспільних діячів, державних чиновників, журналістів.

Отже, тенденція до зниженого слововживання зумовлюється не стільки соціальним статусом носіїв мови, скільки характером комунікативної ситуації. Це закладає основи для нового розуміння соціальних жаргонів. Як відомо, традиційні розвідки з питання розповсюдженості соціальних діалектів наголошують на їхній замкненості у певній соціальній групі (кримінальні елементи, наркомани, частково працівники міліції та ін.). Проте сучасні лінгвістичні матеріали свідчать, що людина будь-якого соціального рівня у відповідній мовленнєвій ситуації може перейти до "зниженого" регістру мови, маючи на увазі певну комунікативну мету, "встановлення корпоративного духу між комунікантами" [8:37]. Саме орієнтація на співрозмовника, його емоційну реакцію спрямовує інтенцію мовної особистості [9:37]. Так, студент, який захоплюється музикою чи живописом, під час іспиту не буде спілкуватися з викладачем за допомогою жаргону художників або музикантів. Так само і людина з кримінальним минулим, яка прагне влаштуватися на роботу, у відділі кадрів забуває про арго. Проте інженер, якого життя змусило стати підприємцем, незважаючи на те, що він усе життя прожив у середовищі інтелігентів, легко оволодіває не лише комерційним жаргоном, а й тісно пов'язаним з ним жаргоном кримінальним. Ці приклади можна продовжити.

Таким чином вибір стилю спілкування і відповідних мовних засобів у значній мірі визначається конкретною мовленнєвою ситуацією, а гнучкість його у використанні залежить від розвиненості мовної свідомості того чи іншого носія мови, обсягу його лексичного запасу, що формується в сучасних умовах досить інтенсивно: завдяки ЗМІ, кіно, художній літературі, активному спілкуванню у різних соціальних сферах. Тому характер мовлення демонструє не лише "спосіб життя мовного колективу, який його породив" [7:39], а й якість мовних зв'язків — характер суспільно-економічних процесів, формування нових соціальних відношень і сфер, набуття окремими соціальними групами (комерційними, кримінальними та ін.) нових соціальних

функцій, переоцінку моральних та соціальних пріоритетів. Мовна ситуація сьогодні характеризує не стільки окремі соціальні прошарки, скільки цілісну соціальну структуру в її тенденціях і перспективах.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Г. В. Кусов — Волгоград, 2004. — 27 с.
2. Голев Н. Д. Юридический аспект языка в лингвистическом освещении / Н. Д. Голев // Юрислингвистика -1. — Барнаул, 1999. — С. 44–49.
3. Успенский Б. А. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивно фразеологии. Семантика русского мата в историческом освещении / Б. А. Успенский // Semiotics and the History of Culture (In Honor of Jurii Lotman). Ann Arbor, 1988. — S. 66–78.
4. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин — М.: Наука, 1977. — 276 с.
5. Грачев М. А. Третья волна / М. А. Грачев // Русская речь. — 1992. — № 4. — С. 61–64.
6. Форманова С. В. Інвектива як засіб сугестивного впливу / С. В. Форманова // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць. Вип. 18 = Opera in linguistica ukrainiana: Fascicullum 18 / Відп. ред. О. І. Бондар. — Одеса: Астропринт, 2009. — С.143–152.
7. Береговская Э. М. Молодежный сленг: формирование и функционирование / Э. М. Береговская // Вопросы языкознания. — 1996. — № 3. — С. 32–41.
8. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови / Л. Ставицька — К.: Вища школа, 2005.
9. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи: психолингвистическая интерпретация речевого воздействия: Учебн. пос. / В. И. Жельвис — Ярославль: Изд-во Ярославского ун-та, 1990. — 81 с.